

TARİX VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT 327

“ORTA ASIYA” VƏ “MƏRKƏZİ ASIYA” ANLAYIŞLARININ NİSBƏTİ (NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ ASPEKTLƏR)

Rauf QARAYEV*

Açar sözlər: anlayış, elm, region, Orta Asiya, Mərkəzi Asiya, UNESCO, İpək Yolu.

Giriş

XX əsrin sonlarında dünya siyasi xəritəsində bir sıra mühüm dəyişikliklər baş verdi. Dünya ölkələrinin ideoloji əsaslarla iki düşərgəyə bölünməsinə son qoyulması dünyanın siyasi mənzərəsini kökündən dəyişdirdi.

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra dünya dövlətləri sırasında öz yeni geosiyasi və geostrateji yerinin müəyyənləşdirilməsi problemi ilə qarşılaşdı. Dünyanın geosiyasi və geostrateji durumunda Azərbaycan Respublikasının öz yerinin müəyyənləşdirməsinin vacib aspektlərindən biri onun yerləşdiyi regionun və həmçinin bu regiona sərhəd olan digər geosiyasi və geostrateji regionların əhəmiyyəti təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Asiya regionu və bu regionda olan müstəqil dövlətlərlə münasibətlərin qurulması və inkişafı, belə inkişafın strategiyası və taktikası, bu prosesdə baş verən qanunauyğunluqların elmi cəhətdən müəyyən edilməsi və bunun nəticəsində müəyyən təkliflərin və tövsiyələrin irəli sürülməsi Azərbaycan ictimai elminin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ictimai elmində Mərkəzi Asiya regionunun tədqiqi kifayət qədər işıqlandırılmamışdır. Bunu onunla izah etmək olar ki, bu regiona daxil olan dövlətlərin bir çoxu müttəfiq respublikalar qismində vahid SSRİ dövlətinin bir hissəsini təşkil edirdi və Azərbaycanın da SSRİ tərkibində müttəfiq respublika statusunda olmasını nəzərə alsaq, bu müttəfiq qurumlar arasında münasibətlər bir dövlətin daxili əlaqələri kimi çıxış edirdi və bütövlükdə dövlət-daxili məsələlərə aid idi.

Yalnız SSRİ “beynəlxalq hüququn subyekti kimi geosiyasi reallıq baxımından öz fəaliyyətinə son qoyması”ndan (1) və SSRİ-nin tərkibində olan müttəfiq respublikalar öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra onların arasında münasibətlər dövlətlərarası münasibətlərə çevrildi. Artıq dünya mənzərəsində yeni müstəqil dövlətləri də əhatə edən böyük bir region – Mərkəzi Asiya regionu yaranmışdır. Mərkəzi Asiya regionu faktiki olaraq Cənubi Qafqaza yaxın, hətta demək olar ki, həmsərhəd bir regiondur. Təbii bir haldır ki, bu regionda baş verən hadisələr, onların inkişaf dinamikaası Azərbaycan üçün də vacib xarakter daşıyır və böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən Azərbaycan ictimai elmlərində bu sahədə elmi araşdırmaların aparılması böyük əhəmiyyətə malikdir və olduqca aktualdır.

Onu danəzərə almaq lazımdır ki, bu regiona dair həm “Orta Asiya”, həm də “Mərkəzi Asiya” terminindən istifadə olunur. Bu səbəbdən hər iki termin üzərində daha ətraflı dayanmaq məqsəddə-müvafiqdir.

* Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA akad. Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
e-mail: raufgara@yahoo.com

I. Orta Asiya” anlayışı

“Orta Asiya” (rusca *Средняя Азия*, ingiliscə *Middle Asia*), adlanan region anlayışı altında Asiyanın qərbində yerləşən Avrasiyanın tarixi-coğrafi regionu başa düşülür. Əvvəllər bu terminə daha tez-tez rast gəlmək olardı və elmi ədəbiyyatda bu termindən daha geniş istifadə olunurdu. Məsələn Heqel “Fəlsəfinin tarixi üzrə məruzələr” əsərində monqolların məskən saldığı əraziləri göstərmək məqsədilə bu termindən “Mittelasiien” istifadə etmişdir (2, s.135).

Tanınmış rus tarixçisi S.M. Solovyev da bu termini öz əsərlərində geniş istifadə edirdi. Bu termin altında o, Xəzər dənizindən şərqə doğru və rus düzənliyindən cənub-şərqə uzanan coğrafi regionu başa düşürdü. S.M. Solovyev “Rusiyanın tarixi ən qədim zamanlardan” (История России с древнейших времен, кн. 1, т.1. гл.1) adlanan fundamental xarakterli öz elmi əsərində qeyd edirdi ki, “Rusiya düzənliyi birbaşa cənub-şərqə Orta Asiyanın çölləri ilə bitişir” (3).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qədim zamanlarda bu termindən istifadə edilməsə də, bu regionda yerləşən qədim dövlətlərdən və ölkələrdən kifayət qədər məlumatlar var. Belə ki, qədim zamanlarda, müasir dövrdə Orta Asiya adlanan regionda bir sıra dövlətlər mövcud idi. Arxeoloji materiallara əsasən, onların arasında bizim eradan əvvəl XXIII-XVIII əsrlərdə Hind sivilizasiyası və Mesopotamiyada qədim Babil çarlığı ilə bir vaxtda mövcud olan, cənubda Hindiquş dağ silsiləsi və cənubda Fərqanə vadisi arasında Amudərya (Ceyhun) çayınınsahillərində yerləşən Bəlx (tarixən bu çay Britaniya Hindistanı və Rusiya imperatorluğu arasında sərhəd olmuşdur və bu gündə də Türkmənistan və Əfqanıstan arasında sərhəd bu çayın üzərindən keçir (4, s.33), bizim eradan əvvəl VII-V əsrlərdə Zərəfşan vadisində yerləşən Soqidiananı, adına ilk dəfə bizim eradan əvvəl VIII-VII əsrlərdən qalan mənbələrdə rast gəlinən və Amudərya (Ceyhun) çayınınaşağı axını sahillərində olmuş Xarəzm dövlətini, bizim eranın I-III yüzilliklərində müasir Orta Asiya, Əfqanıstan, Pakistan və Şimali Hindistan ərazilərində mövcud olmuş qədim Kuşan dövlətini, bizim eranın II əsrində Murgab çayı vadisində olan Margiana dövlətini və s. göstərmək olar.

Bununla yanaşı, Orta Asiya regionunun şimal hissəsi qədim Skifiyanın tərkibində, Orta Asiyanın cənub hissəsi isə qədim İranın təsiri altında idi. Elmi və tarixi mənbələrdə Orta Asiya və bu regionda yerləşən ölkələr haqqında məlumatlara Herodotun, Strabonun, Arrianın, Ptolemeyin və başqa müəlliflərin əsərlərində rast gəlinir. Təxminən bizim eramızdan əvvəl 484-cü ildə anadan olmuş və təxminən bizim eramızdan əvvəl 425-ci ildə vəfat etmiş Herodot özünün məşhur “Tarix” əsərində “Yuxarı Asiya” ifadəsindən istifadə edir (6, Herodot “Tarix”, kitab 4, Melpomena, bənd 1). Bununla yanaşı Herodot qeyd edir ki, Asiyada “Hindistana qədər insanlar məskunlaşır. Daha sonra şərq istiqamətində səhra uzanır və heç kim deyə bilməz ki, o necədir” (6, Herodot “Tarix”, kitab 4, Melpomena, bənd 40). Herodot həmçinin skiflərdən və savromatlardan (*onlara sarmatlar da deyirlər – qeyd müəllifindir*) da bəhs edir. Lakin əsərdən görüldüyü kimi, Herodot onların Avropada (müasir Orta və Cənub-Şərqi Avropa ərazisində) məskunlaşmasını göstərir (6). Halbuki onlar Tis və Dunay çaylarının suayırıcından başlayaraq Aral dənizinə kimi uzanan ərazidə yaşayırdılar (müasir Ukrayna, Rusiya və Qazaxıstanın əraziləri).

Herodot bundan əlavə fissaqetləri də qeyd edir və onların skiflərdən və savromatlardan daha şərqdə yerləşdiyini göstərir. Bir sıra alimlərin fikrincə, qədim yunan sözü *Θυσσαγέται* qədim iran sözü “tura-saka-ta” - “turo-saklar” sözünə gedib çıxır (5, s.29). Bundan əlavə, Herodot öz əsərində massaqetlərə də böyük yer ayırır. Lakin bütövlükdə müasir Orta Asiya regionunda o zaman məskunlaşan xalqlar haqqında çox az məlumat verir. Bunu isə çox güman ki, ilk növbədə bu regionla bağlı və burada məskunlaşmış xalqlar haqqında onda məlumatların çox az olması ilə izah etmək olar. Bu məlumatlardan birisi Herodotun “Tarix” əsərinin 3-cü kitabının (Taliya) 93-cü bəndində öz əksini tapmışdır. Burada deyilir: “Parfayanlara isə xorasmiyalar, soqidianlar və ariyalar 300 talan ödəyirdilər. Bu on altıncı dairədir” (6). Heç bir şübhə yoxdur ki, burada söhbət o cümlədən Orta Asiya regionunda məskunlaşan xalqlardan gedir. Xorasmiyalar Amudərya (Ceyhun) və Sırdərya çaylarının axını üzrə və çox güman ki, indiki Hivanın yerində məskunlaşmışlar. Soqidianlar da onlara qonşu idi və Zərəfşan vadisində məskunlaşırdılar.

Antik dövrün digər məşhur alimi Strabon da Orta Asiya regionu haqqında bir sıra maraqlı məlumatlar qeyd etmişdir. Strabon (qədim yunanca Στράβων) bizim eramızdan əvvəl təxminən 64/65-ci illərdə anadan olmuş və bizim eramızdan əvvəl təxminən 23/24-cü illərdə vəfat etmişdir. O, özünün məşhur “Coğrafiya” adlı əsərində Skifiya, Baktriya, Soqdiya, Ariya, Marqiana, Parfiya və bir sıra digər dövlətlər və ölkələr haqqında məlumatlar vermişdir. Strabon Avropa və Asiya arasında sərhədi Tanais çayı üzərindən aparırdı (7, s.467). Bu səbəbdən o, Tanais çayı və Xəzər dənizi arasında olan ərazini Asiyanın əhəmiyyətli bir hissəsi olduğunu hesab edirdi (7, s.482). Xəzər dənizindən Şərqlə doğru olan ərazilərdə məskunlaşan xalqlara aid Strabon qeyd edir ki, bəziləri onları saklar, digərləri isə massaqlar adlandırır (7, s.480).

Antik dövrün digər bir alimi Arrian da Qirkaniya, Baktriya, Ariya, Soqdiya və bir sıra digər dövlətlər və ərazilər haqqında məlumatlar vermişdir (21, c.131, 133, 138 və s.). Bununla yanaşı, o, skiflər haqqında da məlumatlar vermişdir. (21, c. 140, 142-144 və s.)

Bütövlükdə isə Orta Asiya regionu, bu regionda məskunlaşan xalqlar və onların yaratdığı dövlətlər haqqında yunan alimlərinin bilikləri kifayət qədər dolğun deyildi. Bu isə bir sıra obyektiv xarakterli səbəblərdən baş verirdi. Halbuki, skiflər, sarmatlar (savromatlar), massaqlar, saklar bir-birinə qohum köçəri və yarımköçəri tayfalar idi. Onların türksəilli olmalarına dair ciddi dəlillər və arqumentlər var. Məsələn, Avestada turlar haqqında məlumatlar qeyd edilmişdir. Qədim pəhləvi mənbələrində isə turlar anlayışı altında türk tayfaları başa düşülürdü. Bu faktı tanınmış rus alimi İ.M. Dyakonov da qeyd edirdi. O yazır: “Turan Avestada qeyd edilən iranlı köçəri tayfalardan biri idi. Lakin Firdovsinin əsərində və daha sonrakı İran ənənəsində bütövlükdə Turan termini “türkdilli tayfalarla məskunlaşan torpaqlar” kimi qəbul edilir” (8, s.100).

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Asiya qitəsinin müxtəlif hissələrinə müxtəlif səbəblərdən bir-birindən fərqləndirilən adlar verilirdi. Buna təbii bir hal kimi baxmaq lazımdır. Asiya qitəsi Yer kürəsində qitələr arasında ən böyüyüdür və ən qədim tarixdən insanlar tərəfindən məskunlaşmışdır, burada etnik, irsi, dini, mədəni və s. cəhətdən bir-birindən fərqli olan tayfalar, etnik qruplar, xalqlar və s. yaşayır. Bu cəhətdən Asiya qitəsinin ayrı-ayrı regionlarını fərqləndirmək üçün Yaxın Şərqlə, Orta Asiya, Mərkəzi Asiya, Uzaq Şərqlə və s. terminlərindən istifadə olunurdu.

Orta Asiya anlayışı daha çox Rusiyada və rus dilində XIX əsrin ikinci yarısından istifadə edilməyə başlamış və dövriyyəyə daxil edilmişdir. Bu isə Rusiya imperiyasının XXVII əsrdən başlayaraq Şərqlə doğru ekspansiya cəhdləri ilə bağlı idi. Tarixi cəhətdən bu regiona müasir Türkmənistan, Özbəkistan, Tacikistan, Qırğızistan kimi respublikaların ərazisi ilə yanaşı, müasir Qazaxıstanın şərqlə və cənub hissələri, həmçinin Çinin şimal-qərblə hissəsi (Sincan-Uyğur Muxtar Rayonu) və şimali Əfqanıstanın bir hissəsi də daxil edilirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya imperiyasının sənədlərində və rus mənbələrində Orta Asiya anlayışı və termini ilə yanaşı, bəlkə də ondan da artıq dərəcədə digər bir anlayışdan “Türküstan” sözündən də geniş istifadə edilirdi. Məsələn, məşhur rus şərqşünası və səyahətçisi N.Y. Biçurin 1829-cu ildə nəşr etdiyi əsəri göstərmək olar (17). Nəzərə almaq lazımdır ki, bu əsər mahiyyətcə çin dilindən tərcümə olunmuş bir əsərdir. Hətta bu terminin üç müxtəlif növü də müəyyən edilmişdir. Belə ki, Xəzər dənizi və Çin arasında olan ərazi “Rusiya Türküstanı” (və ya “Qərbi Türküstan”) Çinin Şimal-Qərb hissəsi “Şərqlə Türküstanı” (burada türkdilli xalqlar olan uyğurlar və qazaxlar yaşayırdı), Amudərya çayının digər sahilindən başlayan türkdilli və farsdilli xalqların (taciklərin) məskunlaşdığı ərazi isə “Əfqan Türküstanı” adlanırdı. Orta Asiya anlayışı daha çox Rusiya imperiyası mövcud olduğu dövrdə Rusiya Türküstanına aid edilən coğrafi anlayış kimi formalaşmışdır.

Orta Asiya anlayışı XX əsrdə SSRİ-nin Əfqanıstanla və daha sonra Çinlə sərhədlərinin razılaşdırılmasından sonra tam formalaşmışdır. Bunun əksinə olaraq, XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq, yəni SSRİ tərkibində Orta Asiya respublikalarının yaranmasından sonra “Türküstan” termini tədricən dövriyyədən çıxarıldı, istifadə olunmadı və Orta Asiya anlayışı ilə əvəz olundu. Bu anlayış altında, yəni Orta Asiya anlayışı altında – qərbdə Xəzər dənizindən şərqlə Çinin sərhədinə qədər və şimalda Arap-İrtiş su bölgüsündən cənubda İran və Əfqanıstan ilə sərhədə kimi Avrasiya qitəsinin bir hissəsini əhatə edən ərazi başa düşülürdü. Bu region çərçivəsində Türkmənistan SSR,

Özbəkistan SSR, Tacikistan SSR, Qırğızıstan SSR kimi SSRİ-yə daxil olan müttəfiq respublikalar təşkil olunmuşdurlar. Daha sonra bu müttəfiq respublikalar SSRİ daxilində iqtisadi əlaqələrin təkmilləşdirilməsi məqsədilə yaradılmış “Orta Asiya iqtisadi rayonunda” birləşdirilmiş, Qazaxıstan isə öz zəngin təbii resurslarına və ərazisinin böyük olması səbəblərinə görə ayrıca bir iqtisadi rayona ayrılmışdır. Bu, ümumiyyətlə, SSRİ-nin müxtəlif iqtisadi rayonlara bölünməsi ilə əlaqədar idi (22, s.7). Beləliklə, Qazaxıstana ayrıca baxılırdı və Orta Asiya regionuna daxil edilmirdi. Bu səbəbdən bütün bu ərazini əhatə edən iqtisadi cəhətdən “Qazaxıstan və Orta Asiya” sabit söz birləşməsi formalaşmışdır. SSRİ dağılıqdan sonra artıq belə bir ifadənin real yaranmış vəziyyətə uyğun olmadığı aşkar surətdə görünürdü. Bütün bunları nəzərə alaraq, 1992-ci ildə keçirilən Orta Asiya regionuna daxil olan dövlət başçılarının sammitində Qazaxıstan prezidenti N.A.Nazarbayev bu ölkələrin beynəlxalq sənədlərində (sazişlərdə, müqavilələrdə, bəyanatlarda, memorandumlarda və s.) və bu dövlətlərin rəsmi sənədlərində “Qazaxıstan və Orta Asiya” ifadəsindən digər bir ifadənin – “Mərkəzi Asiya” ifadəsinin xeyrinə imtina edilməsini təklif etmişdir (19, s.56).

Nəzərdə tutulurdu ki, bu “Mərkəzi Asiya” anlayışı bütün Orta Asiya ölkələrini və Qazaxıstanı əhatə etməli idi. Təbii ki, SSRİ dağılıqdan və Orta Asiyada yerləşən ölkələr öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra onların həmçinin dünyanın siyasi xəritəsində öz yerini tutma və geosiyasi özünü müəyyənləşdirmə zərurəti yarandı. Bu isə yeni yaranmış müstəqil dövlətlərin yerləşdiyi regionun adının dəqiq müəyyənləşdirilməsini tələb edirdi. Bununla bərabər, bu ölkələr özlərini regionda olan digər dövlətlərdən ayırmırdı. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, Orta Asiya ölkələri SSRİ-nin tərkibinə daxil olanadək Mərkəzi Asiya regionuna daxil olan dövlətlərlə və burada məskunlaşan xalqlarla sıx tarixi, mədəni, iqtisadi əlaqələrdə idilər və həmçinin bu regionda əsasən islam dini yayılmışdı. Bu səbəbdən dini-mədəni dəyərlər də eyni idi. Bütün bu amillər N.A.Nazarbayevin təklifinin qəbul edilməsinə əlverişli şərait yaratmış və təklif qəbul edilmişdi. Tədricən “Mərkəzi Asiya” termini həm elmi tədqiqatlarda, rəsmi sənədlərdə, həmçinin dövrü mətbuatda və kütləvi informasiya vasitələrində yer almağa başladı. Hal-hazırda Orta Asiya anlayışına nadir hallarda gəlmək olar. Bununla yanaşı, bu termin indilərdə də bəzən siyasi leksikonda və elmi mənbələrdə istifadə olunur (9; 20, s.50; 23, s.16; 24, s.19).

II. “Mərkəzi Asiya” anlayışı

Müasir dövrdə daha çox Mərkəzi Asiya ifadəsindən (terminindən) istifadə olunur. Məsələn, Azərbaycan Respublikası prezidenti İ.Əliyev Almaniya Federativ Respublikasının Kansleri Anqela Merkel ilə birgə press-konfransında qeyd etmişdir ki, hal-hazırda biz Türkmənistanın neftini Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft borusu vasitəsilə dünya bazarlarına çatdırırıq və eyni vaxtda Mərkəzi Asiyadan quru yükləri Azərbaycan ərazisi üzərindən bu yaxınlarda istifadəyə verilmiş Bakı-Tbilisi-Kars dəmir yolu vasitəsilə çıxardırıq. Göründüyü kimi, burada Mərkəzi Asiya terminindən istifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Mərkəzi Asiya” (rusca – *Центральная Азия*, ingiliscə - *Central Asia*) anlayışı Orta Asiya anlayışı ilə birlikdə istifadə olunurdu. İlk dəfə “Mərkəzi Asiya” regionunu dünyanın ayrıca bir regionu şəklində ayrılması və göstərilməsi məşhur alman səyahətçisi və tədqiqatçısı Aleksandr Humbolt tərəfindən 1843-cü ildə təklif edilmişdir. O, Rusiyanın bir sıra rayonlarına səyahət etdikdən sonra (Orsk, Orenburq, Həştərxan şəhərlərinə baş çəkmiş, Xəzər dənizi üzrə səyahət etmişdir) 1843-cü ildə fransız dilində, 1844-cü ildə isə alman dilində “Mərkəzi Asiya” adlı üç cildli əsərini nəşr etmişdir (13; 14).

Lakin bu anlayışlar altında bir-birinə qonşu olan regionlar olsa da, tamamilə fərqli regionlar nəzərdə tutulurdu. Xüsusən, bu, rus coğrafi və tarixi əsərlərdə daha aydın şəkildə özünü büruzə verirdi. Məsələn, məşhur rus səyahətçisi və alimi N.M.Prjevalskiy 1870-ci ildən 1885-ci ilə qədər Mərkəzi Asiyaya 4 ekspedisiya keçirmiş və əvvəllər avropalılara yaxşı bəlli olmayan bir sıra Mərkəzi Asiya rayonlarını tədqiq etmişdir (11). Bununla belə N.M.Prjevalskiy Monqolustana dair “Şərqi Dağlıq Asiya” anlayışından da istifadə edirdi (12; 13).

İngilis və Avropanın digər dillərində də SSRİ-nin yaranmasına qədər olan dövrdə Mərkəzi Asiya terminindən geniş istifadə edilirdi və iki termin arasında fərq qoyulmurdu (18, s.46, 47).

SSRİ dövründə isə “Mərkəzi Asiya” anlayışına SSRİ-nin hüdudlarından kənarında olan ərazilər, o cümlədən Tuva (17 avqust 1944-cü ildə SSRİ-nin tərkibinə daxil olana qədər), Monqolustan, Daxili Monqolustan, Sincan və Tibet başa düşülürdü (16, s.342). Sovet alimi V.M.Sinitsin Mərkəzi Asiya və Orta Asiya anlayışlarını fərqləndirirdi və onlar arasında sərhədi Mərkəzi Asiyanın Orta Asiyaya nisbətən daha çox quraqlıq olması ilə izah etməyə çalışırdı (25, s.6-9). O, iqlim amilini əsas meyar kimi götürürdü (daha çox və daha az quraqlıq olan ərazilər). Türk alimi Mehmet Akif Okur qeyd edir ki, elmi ədəbiyyatda Mərkəzi Asiya təriflərinə aid geniş istifadə olunan iki əhəmiyyətli ölçünü tarixi formalaşmış siyasi coğrafiya və geomədəniyyət təşkil edir (26, s.74-75). Göründüyü kimi, o, tamamilə başqa meyarları əsas kimi götürürdü və bu meyarlar heç də iqlim və ya yalnız coğrafiya meyarına əsaslanmırdı.

Hal-hazırda da “Mərkəzi Asiya” termini birmənalı başa düşülmür. Məsələn, indinin özündə də “Mərkəzi Asiya” regionu altında məşhur Britanika ensiklopediyası qərbdə Xəzər dənizindən başlayaraq, şərqdə Çinin qərb sərhədinə qədər uzanan Asiyanın mərkəzi regionunu nəzərdə tutur və qeyd edir ki, bu region Şimalda Rusiya ilə, cənubda isə İran, Əfqanıstan və Çinlə məhdudlaşır. Region isə bütövlükdə keçmiş sovet respublikaları olan Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Tacikistan və Qırğızıstan dövlətlərindən ibarətdir (10).

Demək olar ki, “Mərkəzi Asiya” regionu anlayışı altında burada Qazaxıstanın prezidenti N.A.Nazarbayevin təklif etdiyi anlayış başa düşülür. Məsələn, Rusiya alimi İ.D.Zvaqelskaya da özünün “Yaxın Şərq və Mərkəzi Asiya. Regional icrada global trendlər” adlı monoqrafiyasına Mərkəzi Asiya regionu haqqında danışanda əsasən sovet Orta Asiya respublikaları və Qazaxıstan üzərində dayanır (15). Lakin aydındır ki, bu tərif heç də Mərkəzi Asiya regionunu tam əhatə etmir. N.A.Nazarbayevin təklif etdiyi anlayışa dair qeyd etmək lazımdır ki, bəzən bu tərifə müəyyən dəqiqləşdirmələr edilir və “postsovet Mərkəzi Asiya” terminindən istifadə olunur.

A.B.Bistrovaya görə, “Orta Asiya” siyasi-coğrafi termini Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan, Özbəkistan və qismən Qazaxıstanı əhatə edir. “Mərkəzi Asiya” tərfi daha genişdir və keçmiş SSRİ Orta Asiya respublikalarından əlavə, Çinin Sincan-Uyğur Muxtar Rayonunun qərbinə, Əfqanıstanın şimal hissəsini və bəzi digər əraziləri əhatə edir (27, s.9). İran alimi M.Sanai bu regionu şimaldan Qazaxıstan çölləri, cənubdan Şimali Əfqanıstan və İran, qərbdən Xəzər dənizi, şərqdən isə Sincan ilə məhdudlaşan “ərazi” adlandırır (28, s.15). R.A.Qumerov isə ümumiyyətlə, bu regionun müəyyənəşdirilməsində coğrafi, tarixi və digər amillərdən istifadə etməyərək, Mərkəzi Asiyanı, sərhədləri geosiyasi güc sahələrinin təsiri nəticəsində genişlənmə və ya daralma bilən yeni bir geosiyasi məkan hesab edir (29, s.11). Bununla belə, elmi ədəbiyyatda bu regiona aid digər termindən, “Daxili Asiya” terminindən və ya “Böyük Avrasiya” (30), “Böyük Mərkəzi Asiya” terminlərindən də istifadə olunur. Dünya Bankının sənədlərində və tədqiqatlarında “Genişlənmiş Mərkəzi Asiya” (Wider Central Asia) terminindən də istifadə edilir. Son zamanlar isə “Avrasiya”, “Mərkəzi Avrasiya” terminindən istifadə edilməyə başlanmışdır (31, s.3). Bu terminin məzmununun müəyyən edilməsinə dair alimlər arasında mübahisələr aparılır. Bu termin ya “postsovet məkanı” kimi və ya onun bir hissəsi (məsələn, Cənubi Qafqaz və ya Baltik ölkələri istisna olmaqla) müəyyən bir məkan ilə eyniləşdirilir. Digər müəlliflər isə bu məkana Çini, Monqolustanı və bəzi digər regionları daxil edir (32, s.230). Bununla yanaşı, əsasən Rusiyada (həm elmi ədəbiyyatda, həm də ekspertlər və siyasətçilər tərəfindən) digər bir termindən - Mərkəzi Asiya regionunun bir hissəsini əhatə edən və məzmunca daha geniş olan “Böyük Avrasiya” terminindən də istifadə edilməyə başlanmışdır (33, s.33-34; 34, s.229-230; 35, s.590). Bu termindən ilk dəfə Valday klubunun və Rusiya Ali İqtisadiyyat Məktəbinin ekspertləri istifadə etməyə başlamışlar (36). Bundan əlavə, 2016-cı ilin yayında Sankt-Peterburq iqtisadi forumunda Rusiya prezidenti V.Putin də bu termindən istifadə etmişdir (37).

Göründüyü kimi, bu regiona və ona daxil olan ölkələrə, eləcə də burada məskunlaşan xalqlara dair ümumi tanınmış və qəbul olunmuş termin yoxdur və müxtəlif terminlərdən istifadə olunur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Asiya çox böyük ərazini əhatə edir və bu səbəbdən onun müxtəlif hissələri bir-birindən fərqlənir, məsələn, Yaxın Şərq, Qərbi Asiya, Mərkəzi Asiya, Cənubi Asiya, Cənub-Şərqi Asiya, Şərqi Asiya. Bu hal digər qitələrə də aiddir. Məsələn, Avropada Qərbi Avropa,

Cənubi Avropa, Şərqi Avropa, Cənub - Şərqi Avropa, Şimali Avropa terminlərindən də geniş istifadə olunur. Eynisinə Amerika qitəsində də rast gəlmək olar. Burada Şimali Amerika, Cənubi Amerika, Mərkəzi Amerika, Latin Amerikasını kimi ifadələrə rast gəlmək olar. Bu, Afrika qitəsinə də aiddir. Burada Şimali Afrika, Cənubi Afrika, Qərbi Afrika, Şərqi Afrika, Qara Afrika kimi ifadələrdən də istifadə olunur.

Bununla belə, fikrimizcə, Mərkəzi Asiya regionunu dəqiq müəyyən etmək üçün bir sıra amillərdən istifadə etmək və ya onları nəzərə almaq lazımdır.

İlk növbədə Mərkəzi Asiya regionuna daha əvvəl göstərdiyimiz kimi, Orta Asiya regionuna daxil olan ölkələr və Qazaxıstan aiddir (əsasən, Qazaxıstanın cənubi rayonları, həmçinin Atraskay vilayəti, Qərbi-Qazaxıstan vilayəti, Uralda qismən Aktyubinsk və Manqistaus vilayətləri, Qazaxıstanın şimal vilayətləri).

Bununla bağlı heç bir şübhə yoxdur və demək olar ki, hal-hazırda Mərkəzi Asiya regionunun qərb sərhədlərinə (Xəzər dənizi) dair ciddi fikir ayrılıqları mövcud deyil.

Bununla yanaşı, Mərkəzi Asiya regionuna Əfqanıstan, Monqolustan, İranın şimalı-şərq hissəsini, Çinin qərb və şimal-qərb hissəsini (Sincan-Uyğur Muxtar Rayonu) və həmçinin bəzən Çinin cənub-qərbi rayonları (Daxili Monqolustan), Pakistanın şimal vilayətləri, Cammu və Kəşmiri, Rusiya Sibirinin cənubi hissələri (Tuva Respublikası) da daxil edilə bilər.

Belə bir fikrə bu regiona aid UNESCO-nun da müəyyən etdiyi tərif çox yaxındır. UNESCO-nun tərifinə əsasən, bu regiona Monqolustan, Şimal-Qərbi Çin (Sincan, Tibet, Daxili Monqolustan, Sinqay, Sıçuanın qərbi və Qansun şimalı) tayqa zonasından cənubda yerləşən Rusiyanın Asiya hissəsi, Əfqanıstan, Hindistanın şimal-qərb hissəsi, Pakistanın şimalı (Pəncab və Kəşmir), İranın şimal-şərq hissəsi və həmçinin beş keçmiş sovet respublikası – Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızstan, Türkmənistan və Tacikistan daxildir.

Müasir Mərkəzi Asiya regionunun sərhədlərinin müəyyən edilməsinin daha bir metodunun əsası kimi, əhalinin etnik tərkibi götürülür. Bu metoda əsasən, Mərkəzi Asiyaya türkdilli xalqlar ilə məskunlaşan bir regiona kimi baxılır. Fikrimizcə, belə bir metod bir sıra həqiqətlərə uyğundur. Belə ki, Qazaxıstan, Türkmənistan, Qırğızstan və Özbəkistanın titul xalqları türkdilli xalqlardır. Həmçinin Çinin Sincan-Uyğur Muxtar Rayonunda, yəni Şərqi Türküstanda, (uyğurlar, qazaxlar, özbəklər və s.) Rusiya Sibirinin cənubunda yaşayan xalqlar (tuvalılar, altaylılar və s.), Monqolustanın cənubunda yaşayan xalqlar, Əfqanıstanın şimalında yaşayan xalqlar (məsələn, özbəklər), İranın şimal-şərq hissəsində yaşayan xalqlar (türkmənlər) da türkdillidirlər. Bununla belə, Tacikistanın titul xalqı farsdilli tacikdirlər və onlar türkdilli deyillər.

Coğrafi cəhətdən Mərkəzi Asiyayı qərbdə Xəzər dənizindən başlayaraq şərqdə Çinin mərkəzi rayonlarına kimi, şimalda isə Rusiya Sibirinin cənubundan başlayaraq Əfqanıstan daxil olmaqla Hindistanın və Pakistanın şimal rayonlarına kimi uzanan bir ərazi kimi güman etmək olar. Belə bir fikrin xeyrinə bir sıra dəlillər gətirmək mümkündür.

İlk növbədə bu regionda uzun müddət ərzində köçəri xalqlar yaşamış və onların yaşayış tərzini bir-birinə oxşar və ya yaxın idi. İndiki zamanda da bu ölkələrin əksəriyyətində heyvandarlıq və onunla bağlı digər təsərrüfat fəaliyyəti həmin ölkələrin iqtisadiyyatın vacib hissələrindən biridir. Tarixi baxımdan Mərkəzi Asiya orada məskunlaşan köçəri xalqlarla əlaqəli başa düşülür və qeyd edilirdi (məsələn Avropada və Yaxın Şərqdə).

İkincisi, bu regionda yaşayan xalqların əksəriyyəti türkdilli xalqlardır (Rusiya Sibirində, Qazaxıstanda və Orta Asiya dövlətlərində, Çinin Sincan-Uyğur Muxtar Rayonunda, Əfqanıstanın bir sıra rayonlarında). Düzdür, bu regionda monqol tayfaları da məskunlaşıb. Bununla belə, türkdilli xalqların və monqol tayfalarının yaşayış tərzini uzun əsrlər, bəlkə də minilliklər boyu, demək olar ki, eyni idi. Bununla yanaşı, regionda farsdilli millətlər də məskunlaşmışlar (Əfqanıstanda, Pakistanda, Tacikistanda).

Üçüncüsü, bu regionda əsasən islam dini yayılmışdır. Bu isə regionda məskunlaşan xalqların və dövlətlərin mədəniyyətində, tarixində və dilində də müəyyən ümumi cəhətlərin formalaşmasına gətirirdi. Hətta bir sıra Qərb alimləri (A.Benniçsen, E. Karrer, d'Ankos və d.) (22, s.8) Mərkəzi Asiyayı "islam dünyasının" bir hissəsi kimi tanıyırlar.

Dördüncüsü, bu regionda fərqli zamanlarda regionun müxtəlif rayonlarını özündə birləşdirən dövlətlər qurulmuş, onlar bu regionda məskunlaşan və yaşayan xalqları tarix boyu uzun dövrlər ərzində birləşdirmişdir.

Beşincisi, bu regiondan Avropaya, Rusiyaya və Asiyanın Yaxın Şərqinə ticarət yolları (o cümlədən məşhur İpək Yolu) keçirdi. Bununla yanaşı, Mərkəzi Asiya Avropa və Çin və həmçinin Şimali Hindistan arasında olan orta bir məkan kimi çıxış edirdi.

Beləliklə, region öz təbii iqlimi və şəraitinə, uzun müddət burada məskunlaşan xalqların yaşayış tərzinə, təsərrüfat fəaliyyətinə, tarixlərinə, mədəniyyətlərinə, dinlərinə, dillərinə və s. amillərə görə eyniləşdirilə bilər. Bütün bu amillər sivilizasiya vahidliyinə malik olan Mərkəzi Asiya fenomeninin yaranmasına yardım etmişdir. Müasir durumda aydın şəkildə görmək olar ki, bu regionun coğrafi anlamı onun siyasi anlamı ilə üst-üstə düşür. Bu regionun ərazisi müxtəlif dövlətlərin ərazisini ya tamamilə, ya da qismən əhatə edir. Məsələn, Özbəkistanı və Türkmənistanı həm coğrafi, həm də siyasi baxımdan bu regiona aid etmək olar. İran və Pakistan kimi dövlətləri isə coğrafi baxımdan qismən, lakin siyasi baxımdan bütövlükdə bu regiona aid edilməlidir. Bu səbəbdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Mərkəzi Asiya anlayışının siyasi və coğrafi anlayışlarını fərqləndirmək lazımdır.

Nəticə

Bütün qeyd edilənləri nəzərə alaraq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki:

1. Orta Asiya adlanan region anlayışı altında Xəzər dənizindən başlayaraq şərqdə Çinin sərhədinə qədər və şimalda Arap-İrtiş su bölgüsündən, cənubda İran və Əfqanıstan ilə sərhədə kimi Avrasiya qitəsinin bir hissəsini əhatə edən tarixi-coğrafi region başa düşülürdü. Bu terminə əsasən SSRİ dövründə daha tez-tez rast gəlmək olardı və elmi ədəbiyyatda bu termindən daha geniş istifadə olunurdu. Regiona Türkmənistan SSR, Özbəkistan SSR, Tacikistan SSR, Qırğızıstan SSR kimi SSRİ-yə daxil olan müttəfiq respublikalar daxil idi.

2. Orta Asiya termininin müəyyən tarixçəsi var və ondan bir sıra alimlər, tədqiqatçılar və səyahətçilər istifadə etmişlər (Qeşel, S.M. Solovyev və s).

3. Uzun müddət ərzində eyni regiona dair Orta Asiya anlayışı ilə birlikdə Mərkəzi Asiya anlayışı da istifadə olunurdu.

4. Avropada SSRİ-nin yaranmasına qədər olan dövrdə də əsasən Mərkəzi Asiya terminindən geniş istifadə edilirdi.

5. SSRİ dövründə SSRİ elmi ədəbiyyatında “Mərkəzi Asiya” anlayışı altında SSRİ-nin hüduqlarından kənarında olan ərazilər, o cümlədən Monqolustan, müasir Çinin ərazisində olan Daxili Monqolustan, Sincan və Tibet başa düşülürdü.

6. Mərkəzi Asiya regionu öz təbii iqlimi və şəraitinə, uzun müddət burada məskunlaşan xalqların yaşayış tərzinə, təsərrüfat fəaliyyətinə, tarixlərinə, mədəniyyətlərinə, dinlərinə, dillərinə və s. görə eyniləşdirilə bilər.

7. Mərkəzi Asiya anlayışı altında qərbdə Xəzər dənizindən başlayaraq şərqdə Çinin mərkəzi rayonlarına kimi, şimalda isə Rusiya Sibirinin cənubundan başlayaraq Əfqanıstan daxil olmaqla Hindistanın və Pakistanın şimal rayonlarına kimi uzanan bir ərazi başa düşülür.

8. Mərkəzi Asiya və Orta Asiya coğrafi və siyasi cəhətdən bir-birindən fərqləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Соглашение о создании Содружества Независимых Государств. [Электронный ресурс]. URL: <http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=1>. – дата обращения 12.02.2020. Исполнительный комитет СНГ.
2. Гегель Г. В. Ф. (1993). Лекции по философии истории = Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte / СПб.: Наука.
3. Соловьев С.М. (2001). История России с древнейших времен. Книга I. Русь изначальная / М. : АСТ, Фолио.
4. Rashid A. (2000/2001). The New Struggle in Central Asia: A Primer for the Baffled // World Policy Journal, vol. 17, N. 4.
5. Абаев В.И. (1990). Скифский быт и реформа Зороастра / В.И. Абаев. Избранные труды: Религия, фольклор, литература. Т.1. - Владикавказ: Ир.
6. Геродот. (1972) История. Пер. и прим. Г.А. Стратановского. Статья В. Г. Боруховича. - Л.: Наука.
7. Страбон. (1994). География. В 17 книгах. Репринтное воспроизведение текста издания 1964 г. Перевод, статья и комментарии Г. А. Стратановского под общей редакцией проф. С. Л. Утченко. - М.: «Ладомир».
8. Diakonoff I. M. (1999). The Paths of History. First edition: Cambridge University Press.
9. Middle Asia. Encyclopedia Britannica: [Electronic resource] URL: <https://www.britannica.com/place/Asia/The-regions-of-Asia#ref496054>
10. Central Asia. Encyclopaedia Britannica: [Electronic resource] URL: <https://www.britannica.com/place/Central-Asia>.
11. Пржевальский Н.М. (1948) От Кяхты на истоки Желтой реки. Исследование северной окраины Тибета и путь через Лоб-Нор по бассейну Тарима. Под редакцией, со вступительной статьей и примечаниями Э. М. Мурзаева. М., Государственное издательство географической литературы, 1948.
12. Пржевальский Н.М. (2009). Монголия и страна Тангутов. Трехлетнее путешествие в Восточной нагорной Азии: [в 2 т.] СПб., - т. II.
13. De Humboldt A. (1883). Asie centrale. Recherches sur les chaines de montagnes et la climatologie comparee: [3 v.], Paris: Gide, - vol. I.
14. Humboldt, A. (2011). Central-Asien. Untersuchungen über die Gebirgsketten und die vergleichende Klimatologie . Zweiter Band. (German Edition). Vol II.
15. Звягельская И.Д. (2009). Становление государств Центральной Азии. Политические процессы. М.: Аспект Пресс.
16. О работе Научно-исследовательской ассоциации по изучению национальных и колониальных проблем (НИА НКП) за первое полугодие 1929/1930 г. Революционный Восток, 1930, № 8.
17. Описание Чжунгарии и Восточного Туркестана в древнем и нынешнем состоянии / переведено с китайского монахом Иакинфом. Части I и II. СПб.: Типография Карла Крайя, - 1829.
18. Brzezinski Z. (1998). The Grand Chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives. BasicBooks, Later Printing Used edition.
19. Харитоновна Н. (2015). Страны Центральной Азии: новое место на дуге кризисов // М.: Индекс безопасности, № 1 (112). Том 21.
20. Подрезов М.В. (2018). Сущность исламского фундаментализма в Средней Азии (1990–2000-е гг.) // Томск: Вестник Томского государственного университета. История.
21. Арриан. (1993). Поход Александра. М.: Миф.
22. Малышева Д.Б. (2010). Центральноазиатский узел мировой политики. М.: ИМЭМО РАН.

23. Kərimov E.A. (2017). "Böyük Orta Şərq layihəsi" ndə İran amili: / siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. Bakı.
24. Musayev M.G. (2017). Xəzəryani dövlətlər müasir geostrategiyada / siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. Bakı.
25. Синицын В.М. (1959). Центральная Азия. М.: Гос. изд-во географ. лит-ры.
26. Okur M.A. (2014). "Classical Texts of the Geopolitics and the "Heart Of Eurasia" // Journal of Turkish World Studies, XIV/2.
27. Быстрова А. (2013). Проблемы глобальной инфраструктуры в центральноазиатском регионе. Оптимизация роли России. М.: ИМЭМО РАН.
28. Санаи М. (2002). Отношения Ирана с центральноазиатскими странами СНГ: социально-политические и экономические аспекты. М.: "Муравей".
29. Гумеров Р.А. (2009). Геополитические интересы США, Китая и России в Центральной Азии: / автореферат дис. канд. полит. наук. М.
30. Жуков С.В., Резникова О.Б. (2009). Центральная Азия и Китай: экономическое взаимодействие в условиях глобализации. - М.: ИМЭМО РАН.
31. Ким М.Ч. (2009). Формирование системы региональной безопасности в постсоветской Центральной Азии: / автореферат дис. канд. полит. наук / Бишкек.
32. Кузьмина Е.М. (2017). «Большая Евразия»: интересы и возможности России при взаимодействии с Китаем // Проблемы постсоветского пространства. № 3.
33. Бордачев Т.В., Пятачкова А.С. (2018). Концепция Большой Евразии в повороте России на Восток // Вестник междунар. Организаций. Т. 13. № 3.
34. Кузьмина Е.М. (2017). «Большая Евразия»: интересы и возможности России при взаимодействии с Китаем // Проблемы постсоветского пространства. № 3.
35. Entin M., Entina E. (2016). The New Role of Russia in the Greater Eurasia // Strategic Analysis, vol. 40. No. 6.
36. Караганов С. От поворота на Восток к Большой Евразии. [Электронный ресурс]: Россия в глобальной политике, 2017. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/ot-povorota-na-vostok-k-bolshoj-evrazii/> (дата обращения 30.05.2017).
37. Пленарное заседание Петербургского международного экономического форума [Электронный ресурс]. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/52178>. - дата обращения 17 июня 2016. Kremlin.ru.

РЕЗЮМЕ

Рауф Кареев

Соотношение понятий «Средняя Азия» и «Центральная Азия» (теоретические и практические аспекты)

Ключевые слова: понятие, наука, регион, Средняя Азия, Центральная Азия, ЮНЕСКО, Шелковый путь

В статье исследуется содержание и формирование понятий «Средняя Азия» и «Центральная Азия». Автор отмечает, что эти понятия охватывают различные регионы, хотя порой в научной литературе их и рассматривали как идентичные термины. Автор рассматривает основные этапы формирования этих понятий. Автор приходит к выводу, что в современный период термин «Центральная Азия» в основном используется применительно к региону, начинающему с восточных берегов Каспийского моря на западе и простирающемуся до центральных районов Китая, а на севере начиная с южных районов Сибири России до северных районов Индии и Пакистана, включая Афганистан и северо-восточные области Ирана.

SUMMARY*Rauf Garayev****The Relationship Between the Definitions of “Middle Asia” and “Central Asia”
(theoretical and practical aspects)******Keywords:*** *concept, science, region, Central Asia, Central Asia, UNESCO, Silk Way*

The article studies the content and formation of the definitions “Central Asia” and “Central Asia”. The author notes that these concepts cover different regions, although at times in the scientific literature they were considered as identical terms. The author considers the main stages of the formation of these definitions. The author comes to the conclusion that in the modern period the term “Central Asia” is mainly used for the region starting from the eastern shores of the Caspian Sea in the west and extending to the central regions of China, and in the north from the southern regions of Siberia of Russia to the northern regions of India and Pakistan, including Afghanistan and the north-eastern regions of Iran.